

benaderen, maar vanuit de delen waar ze zelf toe behoren: hun gezin, hun familie, hun dorp, hun kerk' (1). De auteur, die zelf van vaderszijde uit genoemd gebied stamt, voerde daartoe een groot aantal gesprekken met ruim vijftig betrokken personen: in een van de bijlagen staan ze met naam, voornaam, geboorte- en gespreksdatum/a vermeld. Hij deed echter méér dan alleen het raadplegen van de mondelinge overlevering naast de bronnen die traditioneel voor het opstellen van een lokale gereformeerde kerkgeschiedenis gebruikt worden: het eigen archief, misschien ook nog die van de hervormde of andere gemeenten ter plaatse en in een enkel geval zelfs van het schoolbestuur en de Anti-revolutionaire kiesvereniging. Van Klinken gebruikte ook particuliere correspondentie die bij verschillende families bewaard werd en diverse kerkelijke bladen en tijdschriften, inclusief het *Gereformeerd Jongelingsblad*. Daarnaast raadpleegde hij tal van 'wereldlijke' bronnen: volks- en beroepstellingen, bevolkingsregisters, kohieren van de hoofdelijke omslag, een enquête over gedwongen winkelnering; archieven van het gemeentebestuur en andere (boven)lokale instellingen als: Nutsdepartement, Rijks HBS, aardappelmeelfabriek, schooltoezicht op het lager onderwijs; provinciale en lokale dag- en advertentiebladen. Dergelijke stukken brachten zaken aan het licht, die destijds gewoon waren, maar nooit vermeld werden in de kerkeraadnotulen: de gedwongen winkelnering bijvoorbeeld, die ook gereformeerde verveners en hun personeel op bijzondere wijze verbond. De resultaten van het zeer gedetailleerde, maar tegelijk boeiend weergegeven onderzoek worden aan het eind helder samengevat. De gemeente van Weerdingermond begon als een gemeente van arbeiders, die door arbeiders geleid werd. Zij die rond 1900 in sociaal opzicht stegen, deden dit, mede vanwege de zondagsheiliging, in vrije beroepen: landbouwer, vervener, middenstander, schipper. Na de stichting van de Gereformeerde Kerk van Ter Apel waren de arbeiders vrijwel uit de kerkeraad verdwenen. Enerzijds werd nu, en vooral sinds de komst van een volgeling van Kuiper als predikant, de eigen 'zuil' steeds sterker opgebouwd; anderzijds raakten de vooraanstaanden steeds meer betrokken bij het geheel, via deelneming in het bestuur van openbare nutsinstellingen en de leiding van bedrijven. De gevolgen van deze veranderingen deden zich onder meer gevoelen op het terrein van de evangelisatie. Als er over het eeuwig zieleheil gesproken moest worden, meed men degenen met wie men in de besturen zat; in die

kring werd het debat gevoerd via de politiek. Evangelisatie werd steeds meer een zaak die gericht was op de allerarmsten en de joden. Ook op het gebied van het onderwijs werden de veranderingen zichtbaar. Hoewel men pas in 1913 een eigen protestants-christelijke school gesticht had, was het zo'n vijftien jaar later heel normaal dat gereformeerde kinderen naar de openbare HBS in Ter Apel gingen en niet naar de christelijke in Stadskanaal. Van Klinken leverde een uniek werk, dat ik gerust voorbeeldig durf te noemen: een voorbeeld voor ieder die voor de eigen gemeente iets dergelijks wenst te doen. De uitgever maakte er een goed verzorgd boek van, voorzien van een afzonderlijk katern (16 pp) illustraties.

Jack de Mooij, Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001*, Heerenveen (Groen) 2002. 264 pp. ISBN 90 5829 260 6. € 18,25
– J. Vree

De bundel *Balans van een eeuw*, uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Kerkhistorisch Gezelschap s.s.s. te Leiden, bevat vijftien artikelen. Alle auteurs zijn verbonden (geweest) aan de Faculteit der Godgeleerdheid te Leiden. Naast een beschrijving van de geschiedenis van het jubilerende gezelschap van de hand van beide redacteurs, bevat het eerste deel van genoemd werk vooral bijdragen die veranderingen in de historiografie van verschillende perioden en onderwerpen gedurende de laatste eeuw belichten. Een artikel van W. Janse over de twintigste eeuwse geschiedschrijving van de protestantse reformatie in de Nederlanden bevat een schat aan informatie, die evenwel uiterst compact gepresenteerd wordt; veel gegevens zijn in noten verwerkt. Het door hem geleverde overzicht is een zeer welkom vervolg op het uit 1970 daterende artikel van D. Nauta, 'De reformatie in Nederland in de historiografie'. Janse signaleert de volgende verschuivingen: 'van religieus verzuild naar neutraal, van theologisch naar integraal, van nationaal naar internationaal, van landelijk naar lokaal en van schriftelijk naar "digitaal"' (48). W. Verboom volgt met een helder overzicht van de ontwikkeling van het onderzoek van de Nadere Reformatie in de afgelopen eeuw en met name sinds de oprichting van het *Docu-*